

TERESA MARESZ

Dzieje Rusi – Rosji – Związku Radzieckiego w kontekście stosunków społecznych wynikających z podziału pracy. Przegląd współczesnych rosyjskich podręczników do historii

Powszechnie przyjęło się omawianie dziejów któregoś z państw poprzez opis rywalizacji i konfliktów o ster władzy w tym kraju oraz wojen z państwami sąsiadującymi z nim. W tym wszystkim z reguły pomija się społeczeństwo mieszkające na danym terenie. Przecież państwo to nie tylko terytorium z wytyczonymi granicami oraz władzą i armią. Państwo to też naród – społeczność je zamieszkująca. Dlatego też, opisując dzieje polskiego sąsiada na wschodzie (od Rusi, poprzez Rosję, Związek Radziecki do współczesnej Rosji), w artykule omówiono społeczeństwo oraz stosunki panujące w państwie, wynikające z podziału pracy. Przeanalizowano ewolucję stosunków społecznych oraz udziału wspólnot w funkcjonowaniu państwa na przestrzeni wieków.

Ponieważ pierwszą książką historyczną dla młodego pokolenia jest podręcznik szkolny do historii, więc to jemu przyjrzelśmy się w kontekście powyższego problemu. Prześledzimy ewolucję stosunków społecznych w oparciu o podział pracy. Dopiero na tym tle przyjrzymy się zmianom ustrojowym jednego z państw europejskich. W tym celu analizie zostało poddanych dziewięć współczesnych podręczników do nauczania historii. Wszystkie te podręczniki ukazały się nakładem jednego wydawnictwa (Russkoje slovo) i jednocześnie są chętnie wykorzystywane przez nauczycieli na lekcjach historii.

Wstęp

Poznając dzieje ludzkości, uczniowie czytający podręczniki szkolne do historii najczęściej mieli do czynienia z opisem rywalizacji, konfliktów i wojen. Dzieje własnego kraju jawiły im się jako pasmo sukcesów, porażek lub wygranych czy przegranych bitew. Był to niepokojący obraz edukacji młodego pokolenia nie tylko w Polsce, ale i w wielu krajach w Europie i na świecie. W tym wszystkim zapominano o pojedynczym człowieku, a także o jego warunkach życiowych, na które składają się trudy dnia codziennego, radości i smutki. Ostatnimi czasy w procesie edukacji historycznej daje się zauważyć odejście od takiego martyrologicznego naświetlania dziejów ludzkości. Ministerstwa oświaty w wielu krajach europejskich podjęły próby narzucenia autorom podręczników szkolnych zasady, iż na kartach ich książek konflikty i wojny mają zajmować tylko trzecią ich część. W odróżnieniu od podręczników, obowiązujących jeszcze nie tak dawno, najnowsze szkolne książki do historii, zgodnie z nowymi podstawami programowymi, w większym stopniu zawierają informacje na temat życia codziennego społeczeństw różnych cywilizacji. W ramach realizacji tego wątku tematycznego coraz częściej pojawia się problem człowieka i jego stosunku do pracy.

Praca w życiu pojedynczego człowieka, jak i całego społeczeństwa od zarania dziejów odgrywała jedną z fundamentalnych ról. To poprzez podejmowanie zamierzonych działań człowiek wytwarzał dobra służące jemu oraz jego współtowarzyszom. Podstawowym celem pracy było zapewnienie sobie bytu oraz bezpieczeństwa. Początkowo ludzie razem poszukiwali pożywienia, budowali domostwa, a także wytwarzali pierwsze narzędzia. Z czasem doszło do podziału obowiązków, a to już dało początek zróżnicowaniu majątkowemu społeczeństwa. Część osób nadal zajmowała się wytwarzaniem dóbr materialnych, ale obok nich pojawili się i tacy, którzy zajęli się tylko pośrednictwem w wymianie towarów. To zapoczątkowało nową dziedzinę gospodarki – handel. Oszczędność czasu oraz nabywanie nowych umiejętności sprawiły, że towarem wymiennym stały się również usługi świadczone w zamian za opłatę (umowne środki płatnicze) lub towar. Podział pracy doprowadził do ukształtowania się stosunków międzyludzkich polegających na tym, że jedni posiadali majątek (materiały, narzędzia itp.), a drudzy, aby przeżyć, najmowali się do pracy u tych pierwszych. Tym samym zaistniała współzależność oraz podział społeczny.

Podział pracy i wynikające z tego konsekwencje społeczne oraz polityczne dla kraju

Biorąc pod uwagę powyższe spostrzeżenia, w dalszej części niniejszego artykułu zostanie dokonany przegląd dziejów państwa, ale nie w kontekście polityki i wojen, a w ujęciu gospodarczym i wynikających z tego zależności społecznych. Prześledzimy ewolucję stosunków społecznych w oparciu o podział pracy. Dopiero na tym tle przyjrzymy się zmianom ustrojowym jednego z państw europejskich. Jako przedmiot badań wybrano Rosję. W tym celu analizie zostało poddanych dziewięć współczesnych podręczników do nauczania „Historii Rosji”. Książki te ukazały się nakładem jednego wydawnictwa (*Russkoje slovo*) i współcześnie są chętnie wykorzystywane przez nauczycieli na lekcjach historii.

Przystępując do wyjaśnienia procesu rozwoju cywilizacji, autorzy jednego z rosyjskich podręczników do historii dokonali przeglądu zapatrywań na to, co było siłą napędową światowego rozwoju. Punktem wyjścia rozważań Nikity Vadimoviča Zagladina i Nodaria Aleksandroviča Simoniï była analiza poglądów francuskiego filozofa Jeana Antoine Nicolasa de Condorcet oraz amerykańskiego etnografa Levisa Morgana, którzy podzielili historię na epokę dzikości (zbieractwa, polowania), barbarzyństwa (dominacja rolnictwa i hodowli bydła) oraz cywilizacji (posługiwanie się alfabetem)¹. U podstaw tego podziału leżały zmiany narzędzi pracy. Zagladin i Simoniâ przypomnieli, że o początkowych etapach funkcjonowania ludzkości mówi się jako o epokach: kamienia, brązu i żelaza. Zwolennicy teorii światowego rozwoju cywilizacyjnego wyróżniają trzy podstawowe stadia: pierwsze – zaczynające się w VIII tysiącleciu p.n.e. – związane z przejściem od zbieractwa i polowania do uprawy roli, hodowli i produkcji chałupniczej, drugie – zaczynające się w połowie XVII w., charakteryzujące się uruchomieniem produkcji manufakturowej związanej z podziałem pracy oraz wdrażaniem maszyn i tym samym przejściem do industrialnego stadium rozwoju, trzecie – zapoczątkowane w 2. poł. XX w., związane z powstaniem nowego typu społeczeństwa, tzw. społeczeństwa informacyjnego (wraz z wykorzystaniem komputerów zmienił się charakter pracy intelektualnej oraz produkcji przemysłowej).

Tę periodyzację Zagladin i Simoniâ zestawili z teorią marksistowską, mówiącą o podziale historii ludzkości na pięć formacji społecznych

¹ N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ Rossii i mira s drevnejših vremën do konca XIX veka*. Učebnik dlâ 10 klassa (wyd. 11), Russkoe slovo, Moskva 2011, s. 23.

(wspólnota pierwotna, niewolnictwo, feudalizm, kapitalizm, komunizm). Granic między tymi epokami, w myśl marksistowskiej koncepcji dziejów, upatrywano w przełomowych wydarzeniach historycznych, mających ogromny wpływ na życie narodów. Na koniec autorzy analizowanego przez nas podręcznika odwołali się do poglądów amerykańskich ekonomistów, politologów i socjologów (Johna Kennetha Galbraitha, Walta Whitmana Rostowa, Daniela Bella, Alvina Tofflera), którzy wskazali na ideę istnienia faz rozwoju, czyli „stadium światowego rozwoju cywilizacyjnego”. Ich zdaniem siły napędowej historii należy szukać w pomnożeniu wiedzy, pozwalającej na doskonalenie narzędzi pracy, które sprzyjały opanowaniu nowych form działalności produkcyjnej. Postęp polegał na przejściu od zbieractwa do uprawy ziemi i hodowli bydła, a następnie do produkcji przemysłowej oraz społeczeństwa rozwiniętych technologii². To przejście do każdego kolejnego stadium rozwoju nie zawsze odbywało się według ściśle określonych reguł. Zależało ono od możliwości oraz zaistnienia określonych przesłanek. Wpływ na to miały uwarunkowania historyczno-kulturowe, polityczne, międzynarodowe oraz tradycje poszczególnych cywilizacji, które określały pozycję jednostki w społeczeństwie.

Niemniej jednak coraz częściej zadawane jest pytanie o słuszność łączenia postępu ze wzrostem produkcji i konsumpcji. Faktem jest, iż każdy nowy okres rozwoju historycznego wynikał ze zmian zachodzących w działalności gospodarczej, w polityce, a także w kulturze duchowej. Autorzy analizowanego przez nas podręcznika zastanawiają się, czy nie nadszedł już czas na przewartościowanie myślenia, gdyż głównym kryterium postępu okazuje się właśnie rozwój duchowy człowieka. Podkreślili oni, iż przejście do nowej epoki nie jest pojedynczym aktem, ale procesem, rozciągniętym w czasie i przestrzeni: „procesy te nie zachodzą jednocześnie we wszystkich rejonach świata. Właśnie tak doszło do powstania cywilizacji przemysłowej Czasów Nowożytnych. Wtedy jedne państwa już przeżywały rewolucję przemysłową, drugie jeszcze nie wyszły poza ustrój stanowy i produkcję manufakturową, a trzecie – w dziwny sposób połączyły elementy starego i nowego ustroju”³. Pamięając o tym, Zagladin i Simoniâ przystąpili do omówienia dziejów Rosji i świata.

Ponieważ w niniejszym artykule interesują nas stosunki społeczne, wynikające z podziału pracy w jednym kraju, więc konsekwentnie przy-

² *Ibidem*, s. 20.

³ *Ibidem*, s. 27.

rzemy się tylko dziejom Rosji. Państwu powstałemu w średniowieczu na wschód od rzeki Bug początki dały plemiona Słowian Wschodnich. To o nich oraz o ich warunkach życia i pracy rosyjscy uczniowie uczą się dwukrotnie na lekcjach historii – w klasie 6. i w zakresie rozszerzonym – w klasie 10.

Podręczniki dla młodszych uczniów (klasa 6.) zawierają szereg informacji na temat gospodarki i podstawowych zajęć Słowian Wschodnich. Ich głównym zajęciem było rolnictwo, w tym uprawa pszenicy, rzadziej żyta, jęczmienia, prosa czy gryki. Uczniowie, czytając podręczniki do historii, zapoznają się z techniką wypalania trawy, spulchniania ziemi, zasiewu i zbioru plonów, a także pozyskiwania ziemi kosztem karczowania lasów. Zarówno w podręczniku Evgenija Vladimiroviča Pčelova, jak i autorów – Sergeja Văčeslaviča Perevezenceva i Tat’any Vladimirovny Perevezencevej do tekstu dołączono tę samą ilustrację przedstawiającą pracę w polu (reprodukcja obrazu Sergeja Vasil’eviča Ivanova „Życie Słowian Wschodnich”) oraz rysunki radła i dwuzębnej sochy. Dodatkowo w podręczniku Perevezencevych, obok informacji o tym, że wielu Słowian było sprawnymi rzemieślnikami, znajdują się rysunki garncarza i kowala przy pracy. Ponieważ Słowianie żyli na terenach leśnych, więc nauczyli się karczowania i obróbki drewna. Ponadto między poszczególnymi plemionami rozwinął się handel. Najdogodniejszą drogą handlową były rzeki (latem spławiano się łódkami, a zimą, po zamrożniętym lodzie, saniami)⁴. Powyższe informacje Pčelov uzupełnił o polowanie i rybołówstwo⁵.

Poszerzając swoją wiedzę na temat pracy Słowian Wschodnich, uczniowie starsi (klasa 10.) dowiadują się o wydobywaniu rudy i wytapianiu żelaza. To z żelaza Słowianie produkowali ok. 20 rodzajów narzędzi pracy i broni. Nawiązując do rozwoju handlu, Andrej Nikolaevič Saharov opisał szlak „od Waregów do Greków”⁶. Przy tym wyjaśnił, że tam, gdzie przebiegał szlak, zaczęły powstawać wielkie grody (na Dnieprze – Kijów, Smoleńsk, Lubecz, a na brzegu Wołchowa, obok jeziora Ilmień – Nowogród). To tym miastom w przyszłości przyszło odegrać ważną rolę w dziejach Rusi. Obok Dniepru również Wołga i Don pełniły rolę handlową i transportową do Morza Czarnego, Azowskiego czy Kaspijskiego. Pisząc o rolnictwie, autor podręcznika

⁴ S.V. Perevezencev, T.V. Perevezenceva, *Istoriâ Rossii s drevnejših vremën do načala XVI veka. Učebnik dlâ 6 klassa*, Russkoe slovo, Moskva 2009, s. 20.

⁵ E.V. Pčelov, *Istoriâ Rossii i mira s drevnejših vremën do konca XVI veka. Učebnik dlâ 6 klassa* (wyd. 9), Russkoe slovo, Moskva 2010, s. 24–25.

⁶ A.N. Saharov, *Istoriâ Rossii s drevnejših vremën do konca XVII veka. Učebnik dlâ 10 klassa* (wyd. 9), Russkoe slovo, Moskva 2011, s. 23.

dla klasy 10. opisał sposób nawożenia gleby, ziemiopłodu (ozimina i jare) czy młocki (zasada działania żarna). Wraz z osiedleniem się Słowianie zaczęli wypasać bydło rogate, owce, kozy, a także zajęli się bartnictwem⁷.

Zarówno w podręcznikach dla młodszych, jak i starszych uczniów nie ma informacji o tym, kto pracował na polu, w lesie czy też wojował. Podmiotem narracji podręcznikowej są „Słowianie Wschodni” lub po prostu „Słowianie”. Zabrakło wyjaśnienia, iż pierwotnie wszystkie czynności były wykonywane wspólnie, a dopiero z czasem doszło do stopniowego podziału obowiązków. Jedynie w podręczniku Saharova czytamy:

Wraz z rozwojem gospodarczym plemion Polan i Ilmieńskich Słowian doszło do przełomu w strukturze społecznej. Nastąpił rozpad wspólnoty rodowej. Jej miejsce zajęła rodzina, która dzięki rozwojowi gospodarki mogła zapewnić sobie niezależność – nakarmić, obuć, ubrać, zbudować domostwo. Własność rodowa (ziemia uprawna) była rozdzielana między poszczególne rodziny. Powoli doszło do ustanowienia prawa prywatnej własności. (...) Dla rodzin o większej liczbie mężczyzn zaistniała możliwość opanowania znacznych obszarów ziemi, pozyskiwania produktów, wskutek działalności produkcyjnej pojawiały się nadwyżki produktów i część z nich zaczęto wymieniać na potrzebne przedmioty lub sprzedawać⁸.

Saharov pospieszył z wyjaśnieniem, że w takiej sytuacji rosła władza i możliwości gospodarcze plemiennych wodzów, starszyny, a także wojowników. Wodzowie wraz z drużynnikami dokonywali bliższych i dalszych wypadów, zdobywając łupy i jeńców, a na podbite plemiona nakładali daninę, tym samym bogacili się i umacniali swoją władzę. „W rezultacie tych procesów pod koniec IX w. zarysowała się wyraźna hierarchia wschodniosłowiańskiego społeczeństwa. Na jego szczycie znajdował się książę, który zarządzał plemieniem albo związkiem kilku plemion”⁹. Jak zauważył autor tego podręcznika, kniaziowie starali się uczynić władzę dziedziczną, przekazywaną z ojca na syna. Otaczali się drużynnikami, którzy zajmowali się wojowaniem. Ci z kolei, w przypadku udanych wypraw bogacili się, a wartość ich łupów przewyższała rezultaty pracy chłopów, myśliwych i rzemieślników. Ponieważ łupy były niekiedy przyplacone kalectwem lub nawet życiem, więc drużynnicy w tamtych czasach byli w społeczeństwie grupą

⁷ *Ibidem*, s. 22–25.

⁸ *Ibidem*, s. 25–26.

⁹ *Ibidem*, s. 26.

uprzywilejowaną. Do wyższych sfer należały też głowy wielkich i silnych patriarchalnych rodów. To oni stopniowo skupiali w swoich rękach znaczne bogactwa, a także starali się zostać doradcami księcia. To z nich wykształcili się przyszli bojarzy. Niemniej jednak nie można zapominać o najliczniejszej grupie plemiennej – ludziach wolnych. Wśród nich byli wojowie (mający prawo i obowiązek uczestniczenia w wojnach oraz posiadania pieniędzy na zakup broni) oraz smerdowie (wolni chłopci). W rodzinach pojawili się słudzy. Niższą pozycję społeczną zajmowali ludzie zależni – służący, sieroty, pachol-kowie, ubodzy, biedacy, żebracy, a najniższą – niewolnicy (jeńcy wojenni), wykonujący pracę przymusową.

W podręcznikach dla klasy 6. problem powstania państwa został ukazany w kontekście podziału społecznego, wynikającego z pozycji we wspólnocie. Pčelov napisał o przejściu od wspólnoty rodowej do państwa, wskazując na rolę starszyny, kniazia i drużynników¹⁰. Podobnie jak Perevezenecy¹¹, wyodrębnił „wyższą sferę rodową” (skupiającą w swych rękach bogactwa) oraz kupców (którzy wydzielili się spośród rzemieślników), a także najliczniejszych prostych chłopów (ros. ‘zemledec’ = ‘rolnik’; ale nie ‘holop’ w rozumieniu ‘pacholek’, późniejszy chłop pańszczyźniany).

Podsumowanie powyższych rozważań znajdziemy w podręczniku Saharova: „Gospodarczy i ściśle związany z nim rozwój społeczny Słowian Wschodnich przyczynił się do sformułowania przesłanek do utworzenia u nich państwa”¹². Po tych słowach nastąpiło wyjaśnienie pochodzenia rosyjskiego terminu ‘gosudarstvo’ (państwo), pochodzącego od słowa ‘gosudar’ (‘hozâin’ = ‘gospodarz’; ‘vladyka’ = ‘władca’, ‘pan’). Ten termin pierwotnie był związany z władzą wodza. Takim właścicielem/panem u Słowian Wschodnich był plemienny książę. Mówiąc o państwie, należy mieć na myśli władzę centralną, jednoczącą terytoria, na których żyły zjednoczone plemiona rodowe.

Po takim wstępie we wszystkich analizowanych przez nas podręcznikach (zarówno do klasy 6., jak i 10.) mamy do czynienia z legendą o kniaziu Kiju i założeniu przez niego grodu, o pojawieniu się Waregów i kniazia Ruryka na Rusi, a także o jego potomkach – Rurykowiczach. *Drevnââ Rus’* (Dawna Ruś) powstała pod koniec IX w. W kwestii sporów toczonych przez uczonych odnośnie do początków Rusi, Pčelov (w podręczniku dla klasy 6.) wyjaśnił uczniom, iż utworzenie państwa nie jest zależne od pochodzenia dynastii:

¹⁰ E.V. Pčelov, *Istoriâ Rossii i mira...*, s. 25–26.

¹¹ S.V. Perevezenecy, T.V. Perevezenecy, *Istoriâ Rossii s drevnejših vremën...*, s. 27–28.

¹² A.N. Saharov, *Istoriâ Rossii...*, s. 27.

„Jego formowanie odbywa się nie według czyjegoś życzenia, a w skutek procesu historycznego” i dalej dodał: „Staroruskie państwo powstało na ziemiach plemion wschodnio-słowiańskich w IX w. Dwa centra, dające początek państwu, znajdowały się w Kijowie – na południu i na ziemi nowogrodzkiej – na północy”¹³. Autorzy innego podręcznika (Perevezencevy) powyższe informacje uzupełnili: „Do Słowian Wschodnich należą Rosjanie, Ukraińcy i Białorusini. Te narody żyją po sąsiedzku, tak, jak żyły kiedyś w czasach dawnych”¹⁴. Za to Zagladin i Simoniâ (w podręczniku dla klasy 10.) jeszcze szerzej naświetlili proces rozwoju terytorialnego tego państwa, poprzez przyłączenie ziem naddnieprzańskich oraz wybrzeża Morza Czarnego¹⁵. Z kolei Saharov (podręcznik dla klasy 10.) odwołał się do latopisu Nestora (kronikarza, mnicha z pieczerskiego monasteru) „Powieści minionych lat”¹⁶. W tym miejscu nie zajmujemy się sporem, toczonym między częścią historyków rosyjskich oraz ukraińskich o rolę Rusi Kijowskiej w kwestii powstania późniejszych państw – rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego. Nie zajmiemy się też pochodzeniem nazwy „Ruś”. Nas interesują sprawy gospodarcze na terenie Rusi Kijowskiej i wynikające z tego stosunki ówczesnego społeczeństwa ruskiego¹⁷.

Uczniowie klasy 6. w każdym z podręczników znajdą informację, iż mieszkańcami Dawnej Rusi byli przede wszystkim chłopci wspólnotowi, nazywani ludem (‘prostoludin’ = ‘człowiek z ludu’). Oni stanowili wspólnotę, tzw. powroźników (ich nazwa pochodzi od staroruskiego słowa ‘wierw’ = ‘sznur’; to za jego pomocą wytyczano granice między ziemiami wspólnot). Chłopci wspólnotowi razem uprawiali ziemię, za którą płacili kniaziewi daninę, a także wystawiali ochotników na wyprawy wojenne. Wspólnotami zarządzali starostowie, pochodzący z wyboru. W X–XI w. wspólnotę tworzyli już nie tylko członkowie jednego rodu, a sąsiedzi, tak więc taką wspólnotę nazywano sąsiedzka. Niektórzy chłopci wspólnotowi byli bezpośrednio zależni od kniazia i wykonywali dla niego różne powinności, w tym i wojskową. To ich nazywano smerdami. Z kolei tych, którzy zerwali więź ze swoją wspólnotą, nazywano odszczepieńcami, czyli wypędzonymi¹⁸.

¹³ E.V. Pčelov, *Istoriâ Rossii i mira...*, s. 32–33.

¹⁴ S.V. Perevezencev, T.V. Perevezenceva, *Istoriâ Rossii s drevnejših vremën...*, s. 17.

¹⁵ N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ...*, s. 124.

¹⁶ A.N. Saharov, *Istoriâ Rossii...*, s. 20–22.

¹⁷ Odsyłamy do polskiej, rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii na temat Rusi Kijowskiej, w której czytelnik odnajdzie wyjaśnienie pochodzenia narodów i państw powstałych w późniejszym czasie na ziemiach Słowian Wschodnich.

¹⁸ E.V. Pčelov, *Istoriâ Rossii i mira...*, s. 66–67.

O tym, że w 2. poł. XI w. ukształtowało się bojarskie posiadanie ziemi, przeczytają uczniowie zarówno z klasy 6., jak i 10. Znacznie szczegółowiej ta kwestia została rozpisana w podręcznikach dla klasy 6. To w nich jest informacja o tym, że początkowo bojarami nazywano starszyzną książęcych drużynników. Za służbę kniaź przyznawał im prawo zbierania daniny z określonych ziem. Stopniowo te ziemie stawały się ich własnością. W ten sposób tworzyły się ojcowizny (od słowa ‘otčina’), przekazywane zazwyczaj w spadku. Ich właściciele, w celu prowadzenia majątku, tzw. ojcowizny, wykorzystywali pracę niewolnych chłopów. Byli to zbankrutowani chłopci (tzw. ‘zakupy’, od słowa ‘kupa’ = ‘kępa’, czyli procent), którzy, aby spłacić procenty za udzieloną im pożyczkę, pracowali w polu albo świadczyli inne usługi. Najemnicy tracili wolność osobistą, ale mogli prowadzić własne gospodarstwo. Za to pacholkiwie i poddani stawali się bezprawnymi niewolnikami. ‘Holopami’ (pacholkami/chłopami pańszczyźnianymi) stawali się, trafiając do niewoli, żeniąc się z niewolnymi albo, kiedy popadając w wielką biedę, sami siebie sprzedawali¹⁹. Wraz z pojawieniem się prywatnej własności ziemskiej na Rusi ukształtował się stopień zależności dotychczas wolnych chłopów od pana feudalnego, czyli właściciela ziemi. To właśnie na kwestii kształtowania się feudalnej zależności ziemskiej skupił się autor podręcznika dla uczniów starszych. Została powtórzona informacja o pozycji bojarów i drużynników, ale wzbogacona o wyjaśnienie zasad zależności feudalnej i powinności wasala. A.N. Saharov szczegółowo opisał okoliczności zawiązania stosunku feudalnego i korzyści wynikających z tej umowy (praca na rzecz seniora czy też opieka i pomoc wasalowi)²⁰.

Warstwę panującą na Rusi tworzyli kniaziewie kijowscy, ich dzieci i krewni. Najbliższe otoczenia kniaziew stanowili, wspomniani już, bojarzy i drużynnicy. Książętom i bojarom towarzyszyli młodsi drużynnicy – giermkowie. Drużynnicy tworzyli podstawę staroruskiego wojska. To kniaziewie, bojarzy i drużynnicy byli najbogatszymi właścicielami ziemskimi. Jednak, jak podkreślali autorzy podręczników, właścicielem całej ziemi był kniaź (książe) kijowski²¹. Jednolite wojsko ruskie było jednym z niezbędnych elementów funkcjonowania państwa. To właśnie o strukturze tego wojska mogą przeczytać w swych podręcznikach uczniowie klas starszych²².

¹⁹ *Ibidem*, s. 67; S.V. Perevezencev, T.V. Perevezenceva, *Istoriâ Rossii s drevnejših vremën...*, s. 75.

²⁰ A.N. Saharov, *Istoriâ Rossii...*, s. 68–70, s. 118–120.

²¹ S.V. Perevezencev, T.V. Perevezenceva, *Istoriâ Rossii s drevnejših vremën...*, s. 73–74.

²² A.N. Saharov, *Istoriâ Rossii...*, s. 70–71.

W tym miejscu wypada wspomnieć również o pracy i życiu w miastach. E.V. Pčelov w podręczniku dla klasy 6. zamieścił informację o tym, że w XI–XII w. na Rusi nastąpił ogromny wzrost liczebny miast (w IX–X w. było ich ok. 30, w XI w. – 100, a w XII w. – 240)²³. Centrum miasta stanowił tzw. ‘detinec’ (dziedziniec) oraz ‘kreml’ (gród warowny, siedziba władcy). Wokół dziedzińca mieściło się podgrodzie, gdzie mieszkali bojarzy, rzemieślnicy i kupcy. Na obrzeżach z reguły znajdowały się klasztory, które w razie potrzeby pełniły też rolę obronną²⁴. Perevezencevy zaś dodali, iż w czasach wojen mieszkańcy miast zwoływali pospolite ruszenie i wystawiali pieszą część wojska, nazywaną pułkiem. Dowodził nim tzw. tysięcznik. Z reguły był to jeden z najbardziej doświadczonych miejscowych bojarów, doradca księcia. W skład pułku wchodził zwykli wojowie – chłopci-smerdy, rzemieślnicy i inny podgrodzki lud²⁵. W miastach rozwijało się rzemiosło i handel. Byli to kowale, garncarze, zbrojmistrze, twórcy biżuterii i inni, wytwarzający narzędzia codziennego użytku, broń oraz przedmioty ozdobne. Kupcy dostarczali do miasta różne towary, nierzadko z krajów zamorskich. Najbogatszych kupców na Rusi nazywano ‘gostâmi’ (gośćmi)²⁶. Kończąc opis życia mieszkańców Dawnej Rusi, Pčelov napisał: „W Dawnej Rusi powstało kilka warstw społecznych, ich podział wynikał z położenia i warunków życia poszczególnych ludzi. Wszyscy oni tworzyli jednolitą społeczną strukturę państwa”²⁷.

W dalszej części analizowanych podręczników (zarówno dla klasy 6., jak i klasy 10.) można przeczytać o wiecach i podejmowaniu decyzji w państwie przez mieszkańców miast i miejscowych bojarów. Ponadto Perevezencevy napisali: „W XII wieku bojarzy i starszyzna drużynników byli znacznymi posiadaczami ziemskimi. Ich pomyślność teraz nie zależała od wielkiego kniazia kijowskiego, ale od książąt miejscowych. Z czasem bojarzy cieszyli się pełną niezależnością, i teraz książęta zależeli od woli bojarów”²⁸. Z tego też powodu doszło do osłabienia pozycji Księstwa Kijowskiego i rywalizacji o władzę między książętami, co było jedną z przyczyn rozpadu tego państwa²⁹. Pośrednim powodem upadku Rusi, jak zauważył Pčelov, było upowszechnianie się wielkiej własności

²³ E.V. Pčelov, *Istoriâ Rossii i mira...*, s. 68.

²⁴ *Ibidem*, s. 69.

²⁵ S.V. Perevezencev, T.V. Perevezenceva, *Istoriâ Rossii s drevnejših vremën...*, s. 96.

²⁶ E.V. Pčelov, *Istoriâ Rossii i mira...*, s. 69; A.N. Saharov, *Istoriâ Rossii...*, s. 72.

²⁷ E.V. Pčelov, *Istoriâ Rossii i mira...*, s. 71.

²⁸ S.V. Perevezencev, T.V. Perevezenceva, *Istoriâ Rossii s drevnejših vremën...*, s. 107.

²⁹ E.V. Pčelov, *Istoriâ Rossii i mira...*, s. 87.

ziemskiej oraz rozwój miast. Książęcy drużynnicy stawali się ‘votčinnikami’, właścicielami dóbr rodowych. Teraz już nie danina, a dochody z ziemskich posiadłości były podstawą ich dobrobytu. Książęta, stojący na czele miast, czuli się pełnoprawnymi gospodarzami i nie potrzebowali wsparcia Kijowa, gdyż od tej pory bez jego pośrednictwa każde księstwo mogło samodzielnie handlować z sąsiadami. Wśród najbardziej liczących się wówczas miast wszyscy autorzy podręczników wymieniali Nowogród Wielki, który w XII–XV w. był stolicą Republiki Nowogrodzkiej³⁰. Ponadto w XII w. doszło do wzrostu roli „niewielkiego osiedla [Moskwy – T.M.] na brzegu rzeki Moskwa, u ujścia rzeki Nieglinna”³¹.

Ciekawostką dla uczniów (i to tych starszych) są dwa rozdziały w podręczniku Saharova zatytułowane „Życie codzienne”³² i „Narodziny ruskiej cywilizacji”³³. To z nich uczniowie dowiadują się o przepychu domów bojarów, bogatych kupców i innych ważnych mieszkańców miasta. Tak więc czytamy o kobiercach na ścianach, sutych posiłkach (obiadach z mięsem i miodem), które przygotowywali służący, o ulubionych zabawach bogatych ludzi (sokolnictwo, polowanie z jastrzębiami i psami), o wyścigach konnych, turniejach i licznych zabawach. Saharov zestawiał warunki życia i ubiór bogatych bojarów, drużynników i kupców z tradycyjnym strojem i domostwami oraz zwyczajami chłopów na wsiach. Z kolei Perevezencevy (przypomnijmy: w podręczniku dla klasy 6.) skupili się na życiu chłopów, opisując i ilustrując ich domostwa, wyżywienie oraz odzież. Za to w pałacach książąt, jak napisali: „ściany były zdobione freskami, a izby były oświetlane drewnianymi i mosiężnymi świecznikami”³⁴. Również odnośnie do naczyń Perevezencevy najpierw omówili wygląd tych w domach chłopskich, wykonanych przede wszystkim z drewna lub gliny, by następnie przejść do złotych i srebrnych serwisów na dworach kniaziów i bojarów.

Osobnym problemem w każdym podręczniku, zarówno tym dla klasy 6., jak i 10., była kwestia chrystianizacji Rusi, a następnie i prawosławia oraz związanych z nim świąt. Jednak nie ten problem ani kolejne losy Księstwa Kijowskiego są przedmiotem naszej analizy. Tak więc przejdźmy do czasów po rozbiću dzielnicowym Rusi i po najeź-

³⁰ *Ibidem*, s. 104–109; S.V. Perevezencev, T.V. Perevezenceva, *Istoriâ Rossii s drevnejših vremën...*, s. 124–131; A.N. Saharov, *Istoriâ Rossii...*, s. 98–101.

³¹ S.V. Perevezencev, T.V. Perevezenceva, *Istoriâ Rossii s drevnejših vremën...*, s. 112.

³² A.N. Saharov, *Istoriâ Rossii...*, s. 117–118.

³³ *Ibidem*, s. 118–120.

³⁴ S.V. Perevezencev, T.V. Perevezenceva, *Istoriâ Rossii s drevnejših vremën...*, s. 154–158.

dzie mongolskim. Jak napisał Pčelov, „lud ruski stopniowo zaczął swoją Ojczyznę odradzać z popiołu”³⁵. Wśród włościan byli czarnolemieszowi chłopci, płacący księciu podatek za użytkowanie ziemi, oraz chłopci mieszkający na ziemi bojarów, którym płacili czynsz (zazwyczaj w naturze – ziarnem, mięsem, miodem itp.) lub wykonywali dla nich jakieś prace. Pčelov sporo miejsca w swoim podręczniku poświęcił zasadzie trójpolówki oraz nowym narzędziom pracy w polu (sosze i pługowi)³⁶. Informacje zostały jeszcze bardziej uszczegółowione w podręczniku Saharova dla klasy 10.³⁷ W obu analizowanych podręcznikach znajdziemy też szereg wiadomości na temat rozwoju miast (Rostowa, Suzdała, Dmitrowa, Zwienigoroda). Rozwój rzemiosła w tych miastach przyczynił się w XIV w. do ożywienia handlu.

To wtedy najbardziej znaczące były księstwa twerskie, moskiewskie i władymirskie. Rywalizacja między nimi doprowadziła do powstania jednego silnego kraju. To w Państwie Moskiewskim za Iwana III zostały utworzone centralne i regionalne organy zarządzania, jednolita armia, skodyfikowano prawo, a Wielki Książę Moskiewski zaczął tytułować się „panem Wszechrusi”. Jak napisał Saharow: „Po dawnemu na czele państwa ruskiego stał wielki książę. Był on jednak już nie pierwszym wśród równych książąt Północno-Wschodniej Rusi, a monarchą, głową państwa, przywódcą potężnego aparatu państwowego. Władza monarchy rozszerzyła się na wszystkie ziemie ruskie. Co prawda, jeszcze istniały dzielnice, ale prawa ich książąt były ograniczone”³⁸.

Na przełomie XV–XVI w. w państwie ruskim społeczeństwo dzieliło się na stany. Dotychczasowi udzielni książęta (niezależni od innych władców) utracili samodzielność i wstępowali na służbę do Wielkiego Księcia, zachowując tylko tytuł, który przypominał o ich pochodzeniu. W praktyce niewiele różnili się od bojarów. Czasem książęta zachowywali swoją pozycję, ale nie byli już w pełni gospodarzami, a tylko poddanymi monarchy. Zlikwidowano prawie wszystkie udzielne księstwa, a w ich miejsce utworzono powiaty, zarządzane przez namiestników książęcych³⁹. Drugą grupę stanowili bojarzy, przedstawiciele dawnych, znamienitych rodów, którzy służyli książętom moskiewskim. Zasiadali oni w Dumie Bojarskiej, a tak-

³⁵ E.V. Pčelov, *Istoriâ Rossii i mira...*, s. 149.

³⁶ *Ibidem*, s. 149–150.

³⁷ A.N. Saharov, *Istoriâ Rossii...*, s. 189–190.

³⁸ *Ibidem*, s. 181.

³⁹ S.V. Perevezenec, T.V. Perevezenec, *Istoriâ Rossii s drevniejših vremën...*, s. 262.

że zajmowali wyższe urzędy nadworne, państwowe i sędownicze, bywali też i wojewodami. Kolejną grupą, w ramach stanu szlacheckiego, były tzw. „bojarskie dzieci” – liczni potomkowie rodowitych bojarów⁴⁰. Obok nich pojawiła się nowa grupa społeczna – ‘dvorânie’ (dworzanie), którzy stali niżej w hierarchii społecznej. Pozycja ich zależała od pochodzenia rodowego i zasług przodków. Wśród nich nierzadko byli potomkowie różnych starych rodów, jak również i mało znaczące, mniej zamożne osoby. Służyli oni w wojsku, a każdy z nich był zobowiązany przyprowadzić ze sobą kilku uzbrojonych pieszych. Szlacheckie pospolite ruszenie stało się podstawą ruskich wojsk lądowych. W celu utrzymania takiej armii dworzanom wydzielono posiadłości wraz z mieszkającymi na tych ziemiach chłopami. Taka osoba była nazywana ‘pomešikiem’, czyli ziemianinem (obszarnikiem, posiadaczem majątków ziemskich)⁴¹. Za panowania Iwana III i Wasyla III poczyniono wiele takich nadań. Za to Iwan IV dokonał ograniczenia roli bojarów, pochodzących z wyższej sfery. Nowym organem władzy państwowej został Sobór Ziemski (zebranie bojarów, dworzan i duchowieństwa), czyli zgromadzenie przedstawicieli wszystkich ziem⁴². Czasem w obradach uczestniczyli także kupcy, podgrodzianie czy Kozacy. Na Soborach Ziemskich decydowano o ważnych sprawach wagi państwowej, a zwłaszcza w kwestiach polityki zagranicznej i finansów⁴³.

Autorzy podręczników dla klasy 6. w następnej kolejności opisywali stan duchowny, by przejść do stanu mieszczańskiego, z podziałem na kupców i rzemieślników. Mieszczanie płacili monarsze podatki i wykonywali różne powinności. W ówczesnych czasach istniały też miasta, które należały do bogatych bojarów lub klasztorów. Ich mieszkańcy pełnili powinności na rzecz swoich właścicieli⁴⁴.

Najliczniejszą grupą społeczną w Carstwie Ruskim w XVI w. nadal byli chłopci, którzy żyli i pracowali na ziemi należącej do państwa, klasztoru lub pana feudalnego. Chłopi pańszczyźniani płacili swemu panu czynsz w naturze (płodami rolnymi albo bydłem) lub w pieniądzu. Tu Pčelov oraz Perevezenecy powołali się na „Sudebnik” z 1497 r., a Saharow dodatkowo na „Sudiebnik” z 1550 r.⁴⁵ Prawa chłopów zostały ograniczone do

⁴⁰ *Ibidem*, s. 264.

⁴¹ *Ibidem*, s. 265; E.V. Pčelov, *Istoriâ Rossii i mira...*, s. 199.

⁴² A.N. Saharov, *Istoriâ Rossii...*, s. 202.

⁴³ E.V. Pčelov, *Istoriâ Rossii i mira...*, s. 206–207.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 200.

⁴⁵ E.V. Pčelov, *Istoriâ Rossii i mira...*, s. 200; S.V. Perevezenec, T.V. Perevezenec, *Istoriâ Rossii s drevniejših vremën...*, s. 262; A.N. Saharov, *Istoriâ Rossii...*, s. 205.

tego stopnia, że uzależniono ich od woli swoich właścicieli, a od 1581 r. byli „przywiązani” do ziemi. Od tej pory kupowano i sprzedawano ich razem z ziemią. Niektórzy chłopci i podgrodzianie, chcąc uwolnić się od uciążliwych powinności, uciekali na południowe rubieże kraju, na tereny niezagospodarowane. Tutaj, jako wolni ludzie, zbierali się w watahy Kozaków, którzy nie tylko pracowali na ziemi, ale i napadali na kraje sąsiednie, a także rabowali karawany kupieckie. Ich zuchwałe zachowanie zaniepokoiło władzę, więc chcąc przyciągnąć Kozaków na służbę państwową, zlecano im ochronę granic państwa⁴⁶.

Iwan Groźny jako pierwszy zaczął tytułować się carem Wszechrusi. Jak napisał Pčelov: „Monarcha zakładał, że władza carska jest nieograniczona (...) i rządził autorytarnie”⁴⁷. Przy tym Saharov dokładnie opisał okoliczności wprowadzenia ‘opričniny’⁴⁸. W celu usprawnienia swojej polityki car podzielił kraj na dwie części: jedna to ‘zemšina’ (przynależność ziemska), a druga – ‘opričnina’ (‘oprič’ = ‘oprócz’; tj. oprócz tych, którzy znaleźli się w ‘zemšinie’). Opričnina stała się państwem w państwie i podlegała bezpośrednio monarsze. Z jej pomocą car rozprawiał się z udzielnymi rządami, aby osiąść pełną i niepodzielną władzę nad krajem.

Na przestrzeni XIV–XVI w. warunki życia ludu zmieniały się powoli. Nowości dotyczyły tylko wielkich miast, a zwłaszcza mieszkańców Moskwy. Tam w bogatych książęcych i bojarskich dworach znajdowały się liczne salony, jasne pokoje, przyozdobione kobiercami, drogimi naczyniami ze złota, srebra, miedzi i cyny, a także przechowywano rękopiśmienne książki. Z kolei prosty lud mieszkał w drewnianych, ciasnych chatkach krytych dwu- i trójczłonowym ciosowym albo słomianym dachem⁴⁹. Temu opisowi domostw towarzyszy informacja na temat strojów bogatych ludzi (szytych z tkanin zamorskich – z sukna, barchanu, atłasu, przystrajanych drogocennymi kamieniami i haftem) oraz ludzi ubogich (strój odpowiedni do sytuacji i pracy, jak napisał Saharov: „ubiór nie powinien przeszkadzać w czasie pracy”⁵⁰). Ponadto autor ten zestawiał produkty spożywane przez „bogate i niebogate rodziny”. Ci pierwsi jedli mięso, ryby, drób, a pili wino i miód produkcji krajowej, jak i zamorskiej. Z kolei ubogie rodziny żywiły się bardzo prosto: chlebem żytnim, kwasem chlebowym, kaszą,

⁴⁶ E.V. Pčelov, *Istoriâ Rossii i mira...*, s. 200–201.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 221.

⁴⁸ A.N. Saharov, *Istoriâ Rossii...*, s. 218–223.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 238–239.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 241.

kapustą, rzepą, cebulą i czosnkiem. Za to jedni i drudzy, jak zauważył autor tego podręcznika, bardzo cenili sobie łaźnie (ros. ‘banâ’).

Przechodząc do kolejnego wydarzenia epokowego w dziejach Rosji, uczniowie poznają przyczyny i przebieg Wielkiej Smuty oraz nową dynastię na tronie carów – Romanowych. Michał Romanow w pierwszych latach swego panowania opierał się na Dumie Bojarskiej i Soborze Ziemskim. Wraz z przybyciem do Moskwy patriarchy Filareta Sobór Ziemski zbierał się coraz rzadziej, aż w 2. poł. XVII w. zniknął z rosyjskiego systemu państwowego, a Duma Bojarska zamieniła się w wykonawcę woli samodzielnego. Dokonano też zmiany w lokalnym zarządzaniu – w miejsce namiestników zostali powołani wojewodowie. A.N. Saharov zastanawia się, czy czasem nie najcięższym następstwem Wielkiej Smuty był moralny upadek ludu. Chłopci uciekali ze zniszczonych wiosek i wsi. Tym samym pogorszyła się sytuacja ekonomiczna właścicieli ojcowizn, klasztorów i ziemiaństwa. Spadek liczebny chłopów-najemników spowodował mniejsze zapotrzebowanie na różne towary, więc podupadł i handel. Ucieczki chłopów doprowadziły do strat nie tylko w majątku ziemskim, ale również i w rosyjskiej armii. To przecież kosztem pracy chłopów ziemianin wyposażał siebie i swoich poddanych w niezbędny ekwipunek na służbę w wojsku. W zaistniałej sytuacji car w 1619 r. zwołał Sobór Ziemski, który nałożył nadzwyczajne podatki na czas wojny, a także wprowadził dokładniejsze wyliczanie dochodów ludności. Szansę na odrodzenie kraju władza upatrywała w poprawie sytuacji materialnej gospodarstw ziemskich oraz klasztornych i cerkiewnych. Ich majątność rozwijała się kosztem pracy chłopów pańszczyźnianych, a państwa – kosztem poddanych. Jak podsumował Saharov: „W warunkach odradzania się władzy samodzielnego, opierającej się na stosunkach feudalnych, był to jedyny słuszny krok”⁵¹.

W XVII w. ożywiła się rosyjska gospodarka rolna. Zaorano pustkowia w centralnych powiatach kraju, a zwłaszcza wokół Moskwy, upowszechniono trójpolówkę połączoną z nawożeniem gleby, co zwiększyło plony. W szybkim tempie rozwinęła się hodowla bydła rogatego i owiec. Swój rozkwit przeżywała gospodarka rolna w dużych ojcowiznach książęcych, wolnych od zależności pańszczyźnianej. Podgrodzianie, chłopci, a nawet strzelcy zwiększyli wydobycie soli, produkcję smoły, dziegciu, węgla drzewnego, a także prochu i saletry na potrzeby armii. Za panowania Michała Romanowa doszło

⁵¹ *Ibidem*, s. 270.

do rozwoju rosyjskiego przemysłu manufakturowego. W Moskwie uruchomiono produkcję armat, broni palnej, mennicę, warsztat na 100 maszyn tkackich, drukarnię (nakład niekiedy sięgał 1000 egzemplarzy), a w Tule ożywiły swoją działalność warsztaty produkujące broń. W Rosji pojawiły się pierwsze przedsiębiorstwa metalurgiczne, futrzarskie i szklarskie. W tych rosyjskich i cudzoziemskich przedsiębiorstwach pracowali byli rzemieślnicy, pracownicy warsztatowi i podgrodzianie.

Jak podkreślili Zagladin i Simoniâ, cechą charakterystyczną gospodarki rosyjskiej pod koniec XVII w. był protekcyjnizm, polegający na obronie rodzimego przemysłu i handlu przed zagraniczną konkurencją. W 1667 r. ustawa o handlu ograniczała zagranicznym kupcom dostęp do rynku wewnętrznego w Rosji⁵². Tym samym zabezpieczono interesy kupców rosyjskich, którzy mieli wyłączność na handel w rosyjskich miastach.

Europa w XVII w. przeżywała wzmożony rozwój przemysłu, pojawiły się nowe technologie. Dzięki posiadłościom zamorskim w Anglii, Francji, Niderlandach część społeczeństwa wzbogaciła się. Powstała nowa klasa społeczna – burżuazja, składająca się z „nowej szlachty”, zajmującej się działalnością przedsiębiorczą, właścicieli manufaktur i fabryk, kupiectwa oraz bogatych mieszczan. Jak zauważył Saharow: „Stare, feudalne porządki powoli, ale nieubłagalnie odchodziły do przeszłości. (...) Coraz bardziej pozycja w społeczeństwie zaczynała opierać się nie na pochodzeniu, nie na dostojności, a na pieniądzu i własności”⁵³. W tym samym czasie w Rosji, nieposiadającej kolonii zamorskich, podstawą nadal była gospodarka rolna. Wśród chłopów doszło do rozwarstwienia. Bogatsi chłopci, posiadający konie i bydło oraz inwentarz, brali od feudałów ziemię w dzierżawę. Z kolei chłopci małorolni przenosili się do miast i najmowali się do pracy u kamieniarzy i wozili gruz. Za możliwość podjęcia pracy w mieście byli zobowiązani oddawać swojemu panu część dochodów. Jak widać, zależność chłopca od pana nadal obowiązywała, ale za to posiadał on większą swobodę. Chłopci na wioskach i wsiach z reguły sami wytwarzali przedmioty powszechnego użytku (odzież, obuwie, gliniane naczynia, meble, sanie itp.). Z czasem, gdy wzbogacili się, zaczęli poszukiwać towarów lepszego gatunku. Zamożniejsi rzemieślnicy wiejscy, produkujący na potrzeby mieszkańców wsi, ale także i miast, zaopatrywali chłopów w surowce, a skupowali od nich gotowe produkty przeznaczone na sprzedaż w całej Rosji.

⁵² N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ...*, s. 238.

⁵³ A.N. Saharow, *Istoriâ Rossii...*, s. 297.

Nową formą powinności była praca w manufakturach⁵⁴. Nie zatrudniali się w nich wolnonajemni ludzie, a chłopci pańszczyźniani (państwowi lub prywatni) odrabiający swoje powinności. Początkowo były to pojedyncze przedsiębiorstwa, ale pod koniec XVII w. można było naliczyć ich kilkadziesiąt. Były to manufaktury państwowe, produkujące na potrzeby dworu carskiego, armii oraz kupców. Dodajmy, iż w ówczesnej Rosji manufaktury nie upowszechniły się, gdyż zabrakło doświadczenia w działalności produkcyjnej oraz kontaktów z europejskimi państwami przemysłowymi.

Pod koniec XVII w. rosyjska struktura społeczna zmieniła się w niewielkim stopniu. W Rosji, po staremu, dominowali właściciele ziemscy. Szczególną rolę zaczęli odgrywać również feudałowie cerkiewni i klasztorni. Posiadali oni silną pozycję zarówno ekonomiczną, jak i duchową. W związku z rozwojem miast znacznie wzrosła liczba kupców, rzemieślników i handlowców. Nadal jednak najliczniejszą i niepełnoprawną grupą społeczną byli chłopci przypisani do ziemi.

Do znaczących zmian w państwie rosyjskim doszło za panowania Piotra I. Nie miały wpływu na nie miały uwarunkowania zewnętrzne. W pierwszej kolejności przeobrażeniu uległ przemysł. Było to podyktowane interesami armii oraz przedłużającą się Wojną Północną. Piotr I zainicjował kreowanie rosyjskiego przemysłu ciężkiego – metalurgicznego, górniczego i stocznioowego. Na potrzeby armii i floty produkowały też fabryki tekstylne, sukiennicze, skórzaną, płócienną-brezentową. Dla żołnierzy potrzebne były kaftany, płaszcze (szynele), kapelusze i obuwie, a dla statków żagle i liny. Z inicjatywy Piotra I zbudowano nowe fabryki metalurgiczne i żeliwne w Karelii, w powiatach biełozierskim i lipieckim oraz na Uralu, a na Syberii rozpoczęto wydobywanie srebra. Drugim kierunkiem rozwoju był przemysł stocznioowy w Petersburgu, Archangielsku, Moskwie, Woroneżu, skąd statki dostarczano na morze Bałtyckie i Azowskie; trzecim – produkcja broni w Moskwie i w Petersburgu⁵⁵.

Jak skonstatowali A.N. Saharow i A.N. Bohanov, w rozwoju przemysłu decydującą rolę odgrywało państwo i monarcha. Piotr I dążył do pozyskania prywatnego kapitału na rozwój przemysłu, a przedsiębiorcy otrzymywali od państwa pożyczki i ulgi. Podstawę robotników pracujących w fabrykach stanowiła ludność wiejska i miejska, przypisana do ziemi. Chcąc rozwiązać problem siły roboczej, Piotr I wydał ukaz, w którym

⁵⁴ *Ibidem*, s. 299.

⁵⁵ A.N. Saharow, A.N. Bohanov, *Istoriâ Rossii. XVIII–XIX veka. Učebnik dlâ 10 klassa* (wyd. 9), Russkoe slovo, Moskva 2011, s. 17–18.

chłopi państwowi, żyjący w okolicach fabryk, byli do nich przypisani. Można było ich później sprzedawać tylko razem z tymi przedsiębiorstwami. Tu Saharow i Bohanov opisali warunki pracy i życia chłopów, pracujących po 12–14 godzin dziennie⁵⁶.

Ponieważ reformy Piotra I w dziedzinie przemysłu zabezpieczały interesy przede wszystkim państwa, armii i floty, więc większość mieszkańców Rosji była zmuszona do korzystania z produkcji rzemieślniczej. Rzemiosło rozwijało się w miastach, podmiejskich osadach i wsiach leżących na szlakach handlowych. W znacznej części produkcja rzemieślnicza nadal była związana z gospodarką rolną. Tysiące ludzi własnymi rękoma wykonywało noże, garbowało skórę i futra, tkalo płótna, szyło buty i koszule, wyrabiało walonki. W czasie gdy w rozwiniętych krajach europejskich zanikały organizacje cechowe, w Rosji w 1720 r. przywrócono obowiązek zrzeszania się. Tym samym nastąpił powrót do starej rzemieślniczej hierarchii i tytułów (mistrz, czeladnik, uczeń), a także wzmocniono kontrolę jakości produktów.

Szczególną uwagę Piotr I zwracał na rozwój handlu, gdyż ten stymulował produkcję przemysłową. Z tego też powodu kupcy otrzymywali liczne ulgi i przywileje. Przy tym Piotr I prowadził politykę merkantylizmu (zabezpieczając rodzimy handel tak, aby eksport przewyższał import) oraz protekcjonizmu (popierając rozwój młodego rosyjskiego przemysłu manufakturowego).

Zmianie uległa również pozycja prawna poszczególnych stanów. Miało to wpływ na system rządzenia. I tak mieszczanie dzielili się na regularnych (posiadających prawo głosowania) i nieregularnych, którzy nie mieli prawa udziału w wyborach władz miejskich. Regularni mieszczanie, w zależności od wielkości posiadanego majątku, należeli do określonej gildii. Najbogatsi byli właściciele manufaktur i kupcy. Zmiany dotknęły również rosyjskie dworiaństwo. Teraz zarówno obszarnicy, jak i właściciele ojcowizn mogli przekazywać ziemię tylko jednemu spadkobiercy, a pozostali synowie byli zobowiązani do służby wojskowej. Tym samym car pozyskiwał dodatkową kadrę państwową.

Istotna jest uwaga Saharova i Bohanova na temat kształtowania się rosyjskiego narodu. Powstał on w połowie XVIII w., gdy zaczęło się formować rosyjskie imperium z jednym językiem oraz wspólną gospodarką i kulturą. Był to kraj wielonarodowościowy. Największy ciężar utrzyma-

⁵⁶ *Ibidem*, s. 18.

nia państwa spadał na chłopów i podgrodzki lud – podatników, rekrutów do armii oraz siłę roboczą w manufakturach. Opodatkowana ludność miast płaciła nie tylko dawne podatki, ale i nowe – dragońskie, okrętowe, rekruckie. Dodajmy, że szlachta, duchowieństwo i kupcy nie byli opodatkowani. Jednak i tak Piotr I zmuszał ich do wykładania pieniędzy na przemysł manufakturowy⁵⁷. Tak więc wszystkie grupy społeczne, jako poddani cara, ponosiły jakieś obciążenia na rzecz państwa.

Dopiero za panowania Elżbiety Piotrowny dworianie uzyskali nowe przywileje. Skrócono im okres służby w armii, na okrętach oraz w administracji. Mogli oni swoich chłopów zsyłać za przewinienia na Syberię, a także sprzedawać jako rekrutów. Przysługiwało im też prawo przejmowania państwowych manufaktur, a także posiadali monopol na gorzelnictwo.

W połowie XVIII w. ustabilizowana sytuacja w Rosji sprzyjała rozwojowi przemysłu i handlu. Powstały dziesiątki nowych fabryk metalurgicznych, wzrosła liczba sukienniczych, żaglowo-płóciennych, papierniczych i włókienniczych manufaktur. W nowych przedsiębiorstwach przyjmowano do pracy wolnych najemników, chociaż w fabrykach uralskich nadal dominowała praca niewolnicza. Szczególną rolę w tworzeniu fabryk i manufaktur odgrywał kapitał kupiecki. Tym samym rozpoczął się proces formowania rosyjskiej burżuazji. Za to dostawcą produktów rolnych na sprzedaż za granicę byli dworianie. Jak napisali Saharow i Bohanov: „praca pańszczyźniana legła u podstaw korzystnych dla kraju stosunków handlowych”⁵⁸.

Chociaż w Europie w XVIII w. dokonała się rewolucja przemysłowa (przejście od manufaktury do produkcji maszynowej), to jednak w Rosji nadal dominowała gospodarka feudalna oraz manufakturowa. Pod koniec panowania Katarzyny II można było doliczyć się ok. 2000 przedsiębiorstw manufakturowych. W produkcji i transporcie, jak podają Zagladin i Simonià, pracowało wówczas ok. 420 tys. osób⁵⁹. Rosyjski handel zagraniczny wzrósł 19-krotnie. Sprzyjała temu polityka protekcyjna, broniąca rynek wewnętrzny przed konkurencją zagranicznych przemysłowców i kupców. W 1762 r. caryca wprowadziła zasadę swobodnej konkurencji, a w 1775 r. dopuściła do działalności przemysłowej wszystkich chętnych⁶⁰.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 32.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 48.

⁵⁹ N.V. Zagladin, N.A. Simonià, *Istorià...*, s. 246.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 246; A.N. Saharow, A.N. Bohanov, *Istorià Rossii. XVIII–XIX veka. Učebnik dlà 10 klassà...*, s. 60.

Nierozwiązany został natomiast problem chłopów. W czasie, gdy w całej Europie w XVIII w. odchodzono od stosunków feudalnych, to w Rosji osobista zależność chłopów od jego pana sukcesywnie rosła. Można powiedzieć, że za Katarzyny II pańszczyzna osiągnęła swoje apogeum. Właściciel ziemski mógł swoich chłopów sprzedawać, podarować, zamieniać na innych, rozdzielając przy tym rodziny⁶¹. Jak napisali Zagladin i Simoniâ: „chłopi pańszczyźniani w Rosji byli praktycznie niewolnikami”⁶². Rolnictwo w Rosji było ekstensywne, jego rozwój odbywał się poprzez pozyskiwanie nowych ziem, przy bezlitosnej eksploatacji starymi metodami. Zarówno państwo, jak i obszarnicy nie byli zainteresowani wykorzystywaniem nowoczesnej agrotechniki. Przy tej okazji Saharov i Bohanov w podręczniku dla klasy 10. opisali życie chłopów oraz stan rolnictwa w różnych rejonach Rosji, w tym w Gruzji, w Pribałtyce (na terenie Litwy, Łotwy i Estonii), na Powołżu, Północnym Kaukazie czy Syberii⁶³.

Katarzyna II potwierdziła wszystkie dotychczasowe prawa i obowiązki szlachty i mieszczan. Dworanie byli zwolnieni z obowiązkowej służby państwowej i z płacenia pogłównego. Potwierdzono też ich monopol na posiadanie ziemi wraz z przypisanymi do niej chłopami. Gramota z 1785 r. poświadczyla prawo dworom do zajmowania się handlem, budową fabryk, posiadania własności miejskich. Natomiast mieszczanie mieli prawo do samorządu miejskiego i w zależności od posiadanego majątku oraz dochodu byli podzieleni na sześć grup. W gramotach zagwarantowano ochronę prawną szlachty i mieszczan – bez śledztwa i wyroku sądu nie wolno było ich skazać ani pozbawić własności⁶⁴.

Już tradycyjnie pominiemy rządy Aleksandra I (w tym jego udział w wojnach napoleońskich) czy Mikołaja I (m.in. jego politykę europejską, wojnę krymską). Nas w tym artykule nie interesują wydarzenia polityczne, więc konsekwentnie przejdźmy do przemian społecznych, które dokonały się za panowania tych monarchów.

Na początku XIX w. w imperium rosyjskim 80% społeczeństwa rosyjskiego stanowili chłopcy, i to głównie pańszczyźniani. Przeszło połowa z nich płaciła panu czynsz w pieniądzu. System czynszowy sprzyjał roz-

wojowi przemysłu. Po zakończeniu prac polowych chłopcy odchodzili na zarobek do miasta, albo w domu na wsi zajmowali się rzemiosłem⁶⁵. Dodajmy, że car Aleksander I odszedł od zwyczaju rozdawania chłopów państwowych w ramach nagrody lub podarunku.

W ówczesnej Rosji w miastach mieszkało zaledwie 7% społeczeństwa. Byli to kupcy (najbogatsza część mieszczan) oraz rzemieślnicy i służba. W murach miejskich odbywał się handel i produkcja manufakturowa, a centrum handlowe stanowiły jarmarki. Największym z nich był jarmark w Niżnym Nowogrodzie (pełnił on tę funkcję do 1917 r.). Stopniowo w Rosji ukształtowała się terytorialna specjalizacja w produkcji towarów przemysłowych. W jednym miejscu wytwarzano przedzę, w drugim – naczynia, w trzecim – wyroby futrzarskie, w czwartym – koła itd. Z rodzin chałupników i rzemieślników wywodziło się wielu późniejszych przedsiębiorców, założycieli i właścicieli znanych rosyjskich firm. Największe manufaktury na początku XIX w. należały do Skarbu Państwa. Pracowali w nich chłopcy przypisani do ziemi państwowej lub robotnicy – wolni najemnicy. W 1807 r. Aleksander I zezwolił na tworzenie kompanii i kumulowanie kapitału kilku osób. Jak w podręczniku dla klasy 8. Saharov i Bohanov napisali: „Akcjonariat i połączenie działalności przedsiębiorczej był perspektywiczny, gdyż pozwalał na zgromadzenie dużego kapitału. W przyszłości, w ramach rozwoju przemysłu i handlu, kompania akcyjna stała się jednym z najważniejszych elementów rosyjskiej gospodarki”⁶⁶. Ci sami autorzy, w podręczniku dla klasy 10., zakomunikowali o powstaniu nowej grupy społecznej – akcjonariuszy, a także o zasadach gry giełdowej i papierach wartościowych, będących przedmiotem kupna-sprzedaży⁶⁷.

Za panowania Aleksandra I dworanie posiadali prawa i przywileje, spisane za rządów Katarzyny II. Przysługiwało im prawo posiadania ziemi wraz z przypisanymi do niej chłopami, zajmowania się handlem czy uruchamiania fabryk. Ich własność nie podlegała konfiskacie. Pozostałe grupy społeczne nie dysponowały tak szerokimi uprawnieniami.

Ponieważ car Mikołaj I prawo pańszczyźniane uważał za złe, wydał więc ok. 100 ukazów, w których w jakimś stopniu poprawił sytuację chłopów, a nawet zezwolił im na wykup swojej osoby od pana feudalnego⁶⁸. Jak napi-

⁶¹ A.N. Saharov, A.N. Bohanov, *Istoriâ Rossii. XVIII–XIX veka. Učebnik dlâ 10 klassa...*, s. 56.

⁶² N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ...*, s. 247.

⁶³ A.N. Saharov, A.N. Bohanov, *Istoriâ Rossii. XVIII–XIX veka. Učebnik dlâ 10 klassa...*, s. 81–83.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 60.

⁶⁵ A.N. Saharov, A.N. Bohanov, *Istoriâ Rossii. XIX vek. Učebnik dlâ 8 klassa* (wyd. 9), Russkoe slovo, Moskva 2009, s. 20–21.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 23.

⁶⁷ A.N. Saharov, A.N. Bohanov, *Istoriâ Rossii. XVIII–XIX veka...*, s. 158.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 142–143; A.N. Saharov, A.N. Bohanov, *Istoriâ Rossii. XIX vek...*, s. 63.

sali Zagladin i Simoniâ: „nawet sami ziemianie zaczęli rozumieć, że prawo pańszczyźniane w takiej formie, w której ukształtowało się w Rosji, było nie tylko nieludzkie, ale i ekonomicznie nieefektywne”⁶⁹. Poprawie uległa przede wszystkim sytuacja chłopów pańszczyźnianych przynależnych do państwa. W miejsce pańszczyzny wprowadzono czynszowanie, a Ministerstwo Mienia Państwowego uruchomiło program szerzenia oświaty wśród wieśniaków. W szkołach wiejskich chłopcy byli zaznajamiani z nowościami w prowadzeniu gospodarki rolnej⁷⁰. Jednak, jak zauważyli Saharov i Bohanov, Mikołaj I nie zaryzykował złamania sprzeciwu dwоряństwa i nie przeprowadził radykalnych zmian. Uczynił to dopiero jego syn – car Aleksander II. Szerokie omówienie zasad „zniesienia prawa pańszczyźnianego” w Rosji w 1861 r. mogą przeczytać uczniowie klasy 8., i jeszcze raz klasy 10.⁷¹ W myśl tej reformy chłopcy otrzymali wolność osobistą i prawo swobodnego decydowania o swoim majątku. Teraz to właściciele ziemscy musieli przedłożyć chłopom ofertę stałego korzystania z ich ziemi oraz domostw na niej stojących. Chłopcy musieli podjąć decyzję, czy opuszczają ją, czy też podejmą wysiłek jej wykupu. Mogli tego dokonać poprzez odpracowywanie wartości ziemi albo musieli płacić czynsz w pieniądzu lub produktach rolnych. Saharov i Bohanov skonstatowali, że ziemianie stracili darmową siłę roboczą, ale zachowali moc oddziaływania finansowego na chłopów, gdyż ci nie otrzymali ziemi tak po prostu, a spłata wykupu ziemi trwała długie lata (niekiedy aż do 1906 r., a suma rat kilkakrotnie przewyższała jej wartość rynkową). Autorzy w obu swoich podręcznikach dokonali identycznego podsumowania: „Zniesienie prawa pańszczyźnianego to zdarzenie historyczne o dużym znaczeniu w Rosji. (...) Przy całej niedoskonałości reformy z 1861 r. państwu udało się dokonać trudnego historycznie zadania – znieść prawo pańszczyźniane i tym samym stworzyć przesłanki dynamicznego rozwoju ekonomicznego kraju”⁷².

W połowie XIX w. liczba ludności w Rosji uległa podwojeniu i wynosiła prawie 100 mln osób. Za to wysokość plonów pozostała na poziomie wskaźników Europy Zachodniej z czasów średniowiecza⁷³. Większość ziemian, nie mówiąc już o chłopach, nie dysponowała środkami finansowymi ani nie miała ochoty na wprowadzenie nowoczesnych technik

⁶⁹ N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ...*, s. 309.

⁷⁰ A.N. Saharov, A.N. Bohanov, *Istoriâ Rossii. XVIII–XIX veka...*, s. 143.

⁷¹ *Ibidem*, s. 196–200; A.N. Saharov, A.N. Bohanov, *Istoriâ Rossii. XIX vek...*, s. 145–147.

⁷² A.N. Saharov, A.N. Bohanov, *Istoriâ Rossii. XVIII–XIX veka...*, s. 200; A.N. Saharov, A.N. Bohanov, *Istoriâ Rossii. XIX vek...*, s. 147.

⁷³ N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ...*, s. 310.

uprawy ziemi. Na wsi brakowało też siły pociągowej – konie posiadało zaledwie co drugie gospodarstwo chłopskie.

Państwo wspierało rozwój przemysłu. Zaczęto wykorzystywać siłę maszyn parowych. Pierwszy statek parowy w Rosji pojawił się już w 1815 r., a w 1837 r. zbudowano pierwszą linię kolejową między Petersburgiem a Carskim Siołem. Miejsce manufaktur stopniowo zajmowały fabryki. Do produkcji wprowadzono maszyny, zastępujące pracę ręczną. Początkowo sprowadzano je z Anglii, ale z czasem zaczęto produkować w Rosji⁷⁴. Można więc mówić o początkach rosyjskiego przemysłu maszynowego. Jednak, jak zauważyli Zagladin i Simoniâ, jego rozwój hamowała biurokracja oraz prawo pańszczyźniane⁷⁵. Chłopcy, zwalniani za czynsz, mogli najmować się do pracy w manufakturach lub fabrykach tylko w charakterze sezonowych pracowników pomocniczych, i to niewykwalifikowanych. Wydajność takiej pracy była niewielka, co skomentowali Saharov i Bohanov: „Tempem rozwoju i wysokością wskaźników produkcji w dziedzinie metalurgii i budowy maszyn Rosja pozostawała daleko w tyle za mocarstwem przemysłowym – Wielką Brytanią”⁷⁶.

Pod koniec XIX w. w Rosji w miastach mieszkało zaledwie 13% społeczeństwa⁷⁷. Likwidacja pańszczyzny przyspieszyła napływ chłopów do miast, gdzie zasilali oni szeregi robotników w warsztatach i fabrykach. Jak Saharov i Bohanov napisali: „Rosja zaczęła transformację z kraju rolniczego w rolno-przemysłowy”⁷⁸. W ramach modernizacji gospodarki rosyjskiej zaczęto budowę dróg kolejowych, uruchomiono wielkie fabryki i huty, zagospodarowano okrug Donbasu i Baku, przekształcając je w największe strefy surowcowo-przemysłowe w kraju. Przyspieszono rozwój nowych gałęzi przemysłu – budowa maszyn ciężkich, transport kolejowy, przemysł elektryczny, górnictwo. W życiu gospodarczym Rosji na stałe zaistniały nowe elementy, takie jak kredyt komercyjny, bank komercyjny, giełda, akcjonariat, dywidendy itd.

Zmiany dokonały się także na wsi. Zniesienie prawa pańszczyźnianego zaczęło przynosić pozytywne rezultaty. Nastąpił wzrost produktywności gospodarstw wiejskich. Należy jednak pamiętać, że mówiąc o rosyjskiej gospodarce rolnej w XIX w., mamy na myśli głównie europejską część

⁷⁴ A.N. Saharov, A.N. Bohanov, *Istoriâ Rossii. XIX vek...*, s. 75–76, s. 153–158.

⁷⁵ N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ...*, s. 310.

⁷⁶ A.N. Saharov, A.N. Bohanov, *Istoriâ Rossii. XVIII–XIX veka...*, s. 157.

⁷⁷ A.N. Saharov, A.N. Bohanov, *Istoriâ Rossii. XIX vek...*, s. 155.

⁷⁸ A.N. Saharov, A.N. Bohanov, *Istoriâ Rossii. XVIII–XIX veka...*, s. 209.

Rosji. W pozostałych rejonach imperium rosyjskiego, w Środkowej Azji, Syberii i na Zakaukaziu, wobec małej liczby ludności produkcja gospodarstw rolnych zaspokajała potrzeby tylko ludności miejscowej. Jak zauważyli Saharow i Bohanov – w gospodarstwach małorolnych zakup nowoczesnych pługów, bron, wialni, żniwiarek itp. z powodu braku pieniędzy był wręcz niemożliwy. Dlatego też chłopci, tak jak i dawniej, pracowali w polu z wykorzystaniem sochy i drewnianego pługu. Na zakup nowoczesnego sprzętu najczęściej chłopci składali się, i to sporadycznie⁷⁹.

Podczas gdy w krajach zachodnioeuropejskich hierarchia stanowa przestała funkcjonować, to w Rosji pod koniec XIX w. zachował się dotychczasowy podział społeczny. Jak napisali Saharow i Bohanov: „Rosja pozostała krajem tradycyjnej rolniczej cywilizacji, gdzie normy, zasady i etyka burżuazyjna nie cieszyły się poważaniem w mieście”⁸⁰. Znacznie bardziej szanowani byli kupcy, potomkowie znanych mieszczan, a najwyższy status społeczny posiadali dworanie, których pod koniec XIX w. w Rosji było ok. 2 mln. Dla tych ostatnich zmieniła się hierarchia ważności przywilejów. Największe znaczenie dla nich miała możliwość uzyskania dobrego, a zwłaszcza wyższego wykształcenia oraz pierwszeństwo do urzędów państwowych i służby wojskowej. Rozwój przemysłu w Rosji pod koniec XIX w. prowadził do wzrostu liczby pracowników najemnych w fabrykach, kopalniach i transporcie. Wraz z pojawieniem się tzw. klasy robotniczej władza stanęła przed koniecznością uregulowania sytuacji prawnej tych ludzi. Pierwsze prawa w tej dziedzinie zostały przyjęte już za panowania Aleksandra III⁸¹.

W tym miejscu, już tradycyjnie, pominiemy kwestie polityczne, ideologię markszystowsko-leninowską, powstanie ruchu robotniczego oraz udział Rosji w I wojnie światowej, a przejdziemy do spraw związanych z gospodarką rosyjską. Na początku XX w. chłopci nadal stanowili ok. 80% społeczeństwa rosyjskiego. Większość z nich to mało- i bezrolni chłopci. Bieda chłopów stała na przeszkodzie rozwojowi rynku wewnętrznego, a także ograniczała przemysł. Na zakup maszyn rolniczych mogło sobie pozwolić zaledwie 10% gospodarstw chłopskich, a to z kolei było jedną z przyczyn niskich plonów⁸². W takiej sytuacji niezadowolenie chłopów rosło i co jakiś czas dochodziło do ich wystąpień i buntów.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 207–208.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 226.

⁸¹ Szerzej opisali je A.N. Saharow, A.N. Bohanov w podręczniku dla klasy 8: *Istoriâ Rossii. XIX vek...*, s. 206–208, jak i dla klasy 10: *Istoriâ Rossii. XVIII–XIX veka...*, s. 230–232.

⁸² N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ Rossii i mira v XX – načale XXI veka. Učebnik dlâ II klassa* (wyd. 9), Russkoe slovo, Moskva 2011, s. 56.

Przyspieszenie tempa rozwoju przemysłowego w Rosji na początku XX w. przyczyniło się do zmian w strukturze społecznej. W życiu ekonomicznym kraju coraz większą rolę odgrywali przedsiębiorcy i bankierzy. Wpływową siłą społeczną zaczęli być także robotnicy, ale ci nie posiadali praw politycznych. Szeregi klasy robotniczej zasilali m.in. rzemieślnicy i byli chałupnicy, niewytrzymujący konkurencji. W poszukiwaniu zarobku do miast napływali także małorolni i bankrutujący (tracący ziemię) chłopci. Taka koncentracja ubogich i bezrobotnych stanowiła zagrożenie dla stabilności politycznej państwa. Ponadto w Rosji upowszechniała się ideologia marksistowska, a z czasem i idee Lenina. W takich okolicznościach dostrzeżono konieczność dokonania zmian w państwie. Jeszcze przed wybuchem I wojny światowej przeprowadzono szereg reform w dziedzinie społeczno-gospodarczej, w tym reformy P.A. Stołypina⁸³. Jednak kryzys państwa nadal się pogłębiał, a wybuch pierwszej wojny światowej i udział w niej Rosji doprowadziły w 1917 r. do wybuchu dwóch rewolucji.

Upadek samodzierżawia nie rozwiązał problemów społecznych Rosji. Wręcz przeciwnie, sprzeczności pogłębiały się jeszcze bardziej. Co prawda Rząd Tymczasowy przeprowadził reformy idące w kierunku swobód demokratycznych (słowa, druku, zgromadzeń), ale odkładał na czas późniejszy kwestie związane z własnością ziemi, obroną praw socjalnych pracowników najemnych. Brak zdecydowania doprowadził do wzrostu anarchii w kraju, więc robotnicy i chłopci zaczęli tworzyć tzw. Rady (ros. ‘sovet’). W Piotrogradzie zorganizowano manifestacje pod hasłem „Cała władza w ręce Rad!”. W warunkach pogłębiającego się kryzysu politycznego i ekonomicznego po władzę w Rosji sięgnęli tzw. bolszewicy. Wysunięte przez nich hasła spotkały się z poparciem robotników, chłopów i żołnierzy, co doprowadziło do przewrotu i przejęcia przez nich rządów w Rosji⁸⁴.

Jak podaje Zagladin wraz ze współautorami – pierwszą decyzją Rady Komisarzy Ludowych było uchwalenie „Dekretu o ziemi”, likwidującego własność obszarnczą. Dokonano też nacjonalizacji prywatnych banków oraz fabryk i przedsiębiorstw⁸⁵. Nie oznaczało to jednak całkowitego przejęcia przez państwo kontroli nad rosyjską gospodarką. Ten proces,

⁸³ *Ibidem*, s. 68–71; N.V. Zagladin, S.T. Minakov, S.I. Kozlenko, Ū.A. Petrov, *Istoriâ Rossii. XX vek...*, s. 36–38.

⁸⁴ N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ Rossii i mira v XX – načale XXI veka...*, s. 96; N.V. Zagladin, S.T. Minakov, S.I. Kozlenko, Ū.A. Petrov, *Istoriâ Rossii. XX vek...*, s. 70–71.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 97.

w obliczu wojny domowej w Rosji, trwał dłużej. Liderzy partii bolszewickiej traktowali system komunizmu wojennego jako etap na drodze do pełnej realizacji ideału socjalistycznego. Była nadzieja na to, że przy pomocy centralnego zarządzania gospodarką uda się wyjść z kryzysu⁸⁶. W 1920 r. zatwierdzono plan elektryfikacji całego kraju, a w 1921 r. powołano Państwową Komisję Planowania, nadzorującą gospodarkę w Rosji, a także wprowadzono NEP (Nową Politykę Ekonomiczną)⁸⁷. Ta ostatnia pozwalała chłopom na rozporządzenie nadwyżkami produktów rolnych i swobodną ich sprzedaż na rynku. Dopuszczono też działalność prywatnej inicjatywy w usługach i w niektórych dziedzinach przemysłu. Dzięki polityce NEP w latach 1925–1927 wskaźniki plonów w rolnictwie i hodowli wzrosły i osiągnęły poziom z 1913 r.⁸⁸ Na wsi, pomimo uciążliwego systemu opodatkowania, część chłopów zaczęła się bogacić (nazywano ich kulakami od słowa ‘kulak’ = ‘pięść’) i mogli oni pozwolić sobie na zatrudnianie najemników. Jednocześnie wrosła liczba najbiedniejszych, małorolnych i bezrolnych chłopów. Nie mogli oni znaleźć pracy również w mieście, więc w Rosji zaczęło się szerzyć bezrobocie.

W 1925 r. partia rządząca ogłosiła kurs na industrializację kraju, ale na jej realizację nie dysponowała odpowiednimi środkami finansowymi. Przy tym nie dopuszczano myśli o przyciągnięciu kapitału zagranicznego. Wolniejszy rozwój przemysłu utrudniał rozkwit handlu w kraju. Obrót towarami między miastem a wsią załamał się. Chłopi nie zaopatrywali się w sprzęt rolniczy ani w nawozy sztuczne. Zapadła więc decyzja o zakładaniu kołchozów. Już w 1930 r. wiele rejonów w Związku Radzieckim odnotowało stuprocentową kolektywizację wsi⁸⁹. Do kołchozów dobrowolnie przystępowali jedynie biedniejsi chłopi. Zamożnych „rozkułaczano”, konfiskując ich ziemię i majątek, a ich samych aresztowano i wysyłano w oddalone rejony za Ural, do Kazachstanu, na Syberię i na Daleką Północ. Jak podają Zagladin i Simoniâ – dokładna liczba ich nie jest znana, przyjmuje się, że mogło to być ok. 5 mln osób⁹⁰. Wymuszona kolektywizacja przyniosła katastrofalne skutki. Wielu chłopów, nie chcąc przekazać swojego majątku do kołchozów, niszczyło go i wybijało bydło. Pogłowie krów i koni spadło o 30%, a plony zbóż o 10%. To w latach 1932–1933

⁸⁶ N.V. Zagladin, S.T. Minakov, S.I. Kozlenko, Ů.A. Petrov, *Istoriâ Rossii. XX vek...*, s. 89.

⁸⁷ N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ Rossii i mira v XX – načale XXI veka...*, s. 144–145.

⁸⁸ N.V. Zagladin, S.T. Minakov, S.I. Kozlenko, Ů.A. Petrov, *Istoriâ Rossii. XX vek...*, s. 111.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 114.

⁹⁰ N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ Rossii i mira v XX – načale XXI veka...*, s. 155.

doprowadziło do masowego głodu i śmierci kilku milionów ludzi. Dopiero pod koniec lat 30. XX w. plany skupu zboża zostały zrealizowane, a ceny produktów spożywczych obniżono i zniesiono system kartkowego rozdawnictwa żywności.

Jak zauważyli Zagladin i Simoniâ, dla gospodarki ZSRR sprzyjający okazał się światowy kryzys ekonomiczny w latach 1929–1932, kiedy to bankrutujące przedsiębiorstwa z krajów Europy Zachodniej były skłonne realizować zamówienia za niskie ceny⁹¹. Natomiast gospodarkę krajową oparto na pięcioletnich planach rozwoju. Oficjalnie pierwszą (1928–1932) i drugą (1933–1937) pięcioletkę realizowano przedterminowo – w ciągu 4 lat i 3 miesięcy⁹². W tamtych latach wybudowano Dnieproges (Dnieprowską Elektrownię Wodną), Magnitogorski i Kuzniecki kombinat metalurgiczny, uruchomiono kopalnię w Kuzbass (w Kuznieckim Zagłębiu Węglowym, w obwodzie kemerowskim i nowosybirskim), fabryki traktorów w Stalingradzie i Charkowie, fabryki autobusów w Moskwie i w Gorki, zbudowano magistralę kolejową Turksib (tzw. Kolej Turkietańsko-Syberyjską, kolej żelazną łączącą Syberię z Azją Środkową)⁹³. Wraz z powstawaniem nowych przedsiębiorstw wzrosło zapotrzebowanie na siłę roboczą, niekiedy nawet niewykwalifikowaną, co doprowadziło do ustania w kraju bezrobocia.

Urzeczywistnienie industrializacji kraju zbiegło się z entuzjazmem narodu. Rozwinęło się socjalistyczne współzawodnictwo, ruch przodowników pracy i stachanowców (od nazwiska górnik A.G. Stachanowa), przekraczających normy i plany⁹⁴. Władzy udało się wzbudzić poczucie patriotyzmu w narodzie i przekonać masę o tym, że industrializacja ważna jest też dla zdolności obronnych kraju. Dodajmy, że przygotowania do wzmocnienia tej obronności rozpoczęto już w połowie lat 30. XX w., gdy dało się zauważyć zagrożenie wojną w Europie. Latem 1940 r. wydłużono czas pracy z 7- na 8-godzinny. Naruszenie dyscypliny pracy, spóźnienia czy nieobecności traktowano na równi z przestępstwami kryminalnymi. Radziecka gospodarka w latach II wojny światowej została podporządkowana potrzebom frontu. To na jego potrzeby większe przedsiębiorstwa zostały przeniesione za Ural, a produkcja była nastawiona na przemysł zbrojeniowy oraz zaopatrujący armię.

⁹¹ *Ibidem*, s. 157.

⁹² N.V. Zagladin, S.T. Minakov, S.I. Kozlenko, Ů.A. Petrov, *Istoriâ Rossii. XX vek...*, s. 116.

⁹³ *Ibidem*, s. 116.

⁹⁴ N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ Rossii i mira v XX – načale XXI veka...*, s. 157.

Pomijamy w tym miejscu omówienie przebiegu działań wojennych oraz udziału Związku Radzieckiego w pokonaniu Niemiec hitlerowskich, by przejść do spraw gospodarczych po II wojnie światowej. Gospodarka narodowa poniosła ogromne straty w czasie wojny. Ziemie znajdujące się pod okupacją zostały spustoszone, a życie na nich było bardzo ciężkie. W części okręgów – w Rosji, Ukrainie, Mołdawii panował głód. Przystąpiono do odbudowy przedsiębiorstw przemysłowych, zniszczonych w czasie wojny, rozpoczęto zagospodarowywanie północnych i wschodnich terenów kraju, zwiększono wydobycie ropy naftowej, gazu i węgla, dokończono budowę kanału Wołga–Don. Jak napisał Zagladin ze współautorami: „Dużą rolę w osiągnięciu szybkiego tempa rozwoju gospodarki odegrał entuzjazm i chęć pracy radzieckich ludzi”⁹⁵. Ponadto wykorzystano rezerwy żywności na wsi. Poprzez przyłączenie przyzgodowych działek powiększono kolchozy.

W latach 50. XX w., w poszukiwaniu dróg dalszego przyspieszenia wzrostu rosyjskiej gospodarki Nikita Chruszczow i jego otoczenie nie wyszli poza ramy metod centralnego zarządzania. Z powodu eksperymentów radzieckich ekonomistów najbardziej ucierpiała gospodarka rolna. Wprowadzono przymusowy skup bydła, jednocześnie zlikwidowano MTS (stacje maszyn i traktorów), a kolchozy były zmuszane do zakupu sprzętu rolniczego od państwa. Kolchozy zamieniano w sowchozy (forma własności spółdzielczej mieszała się z własnością państwową). Chłopi przenosili się do osad na wzór miejski, gdzie nie zezwalało im na posiadanie podmiejskich działek i hodowli bydła na własne potrzeby. Był to cios w drobną działalność rolniczą, a zainteresowanie kolchoźników rezultatami własnej pracy zostało nadszarpnięte. Dodatkową przyczyną kryzysu rolnictwa w ZSRR było nadużywanie środków chemicznych przy eksploatacji ziemi, co doprowadziło do jej wyjałowienia. Pojawienie się zagrożenia głodu zmusiło władze radzieckie w połowie lat 60. XX w. do zakupu zboża za granicą. Ceny mięsa i chleba podniesiono, co wywołało niezadowolenie społeczne⁹⁶. Dlatego też odsunięto Chruszczowa od władzy, obwiniając go m.in. za kryzys gospodarczy w kraju.

Niewiele zmieniło się w gospodarce rosyjskiej w czasach Leonida Breżniewa. Co prawda przywrócono prawo do posiadania działek podmiejskich, podniesiono ceny na produkty rolne zakupywane przez pań-

⁹⁵ N.V. Zagladin, S.T. Minakov, S.I. Kozlenko, Ū.A. Petrov, *Istoriâ Rossii. XX vek...*, s. 197.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 231; N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ Rossii i mira v XX – načale XXI veka...*, s. 295.

stwo od kolchozów i sowchozów, a także przeznaczono pokaźne środki pieniężne na rozwój rolnictwa, ale efekty przeprowadzonych reform były minimalne i krótkoterminowe, a wielu celów nie udało się osiągnąć. Władza radziecka była raczej zainteresowana realizacją projektów na wielką skalę. Kosztem rolnictwa rozwijał się przemysł ciężki i zbrojeniowy. Jak napisali Zagladin i jego współautorzy: „Podczas gdy w latach 70. XX w. ZSRR prześcignął USA w wytopie stali i żeliwa, to z produkcją towarów konsumpcyjnych dla społeczeństwa pozostawał w tyle 6–10-krotnie”⁹⁷.

Pierwsze próby zmian sytuacji społeczno-gospodarczej w ZSRR zostały podjęte po wyborze Jurija Andropowa na stanowisko Generalnego Sekretarza KC KPZR, ale zasadnicze przeobrażenia radzieckiej gospodarki dokonały się dopiero za Michaiła Gorbaczowa. Rzucił on hasło dokonania tzw. *perestrojki* (‘przebudowy’, ‘zmian’). Chciał jednak przyspieszyć rozwój kraju w oparciu o idee socjalistyczne. W dziedzinie ekonomii zdecydowano się jedynie na poszerzenie niezależności przedsiębiorstw państwowych i wprowadzenie elementów gospodarki rynkowej. W 1987 r. przedsiębiorstwa otrzymały prawo wdrażania tzw. samofinansowania i prowadzenia własnego obrachunku. Mogły one we własnym zakresie znajdować dostawców, zakupywać surowce, a po zrealizowaniu obowiązkowego zamówienia państwowego nadwyżki sprzedawać na wolnym rynku. W 1988 r. zezwolono na tworzenie spółdzielni oraz na prywatną działalność przedsiębiorstw, a chłopom na odejście z kolchozów i założenie gospodarstw farmerskich⁹⁸. Należy dodać, że dopuszczenie prywatnej inicjatywy gospodarczej było ograniczone i samodzielność przedsięwzięć nie była zagwarantowana. W grudniu 1990 r. premier ZSRR Nikołaj Ryzkow uznał, że polityka *perestrojki* w gospodarce poniosła porażkę. Z kilku projektów rosyjskich ekonomistów, dotyczących uzdrowienia gospodarki, wybrano koncepcję najbardziej konserwatywną⁹⁹. Praktycznie była to próba wyjścia z kryzysu kosztem społeczeństwa, a to wywołało wzrost strajków. Nie pomogły już nawet próby nowo wybranego przewodniczącego Rady Najwyższej RSFSR – Borysa Jelcyna (późniejszego pierwszego prezydenta Rosyjskiej Federacji). W warunkach pogłębiających się problemów społeczno-ekonomicznych w wielu rejonach kraju doszło do

⁹⁷ N.V. Zagladin, S.T. Minakov, S.I. Kozlenko, Ū.A. Petrov, *Istoriâ Rossii. XX vek...*, s. 232.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 260; N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ Rossii i mira v XX – načale XXI veka...*, s. 379–380.

⁹⁹ N.V. Zagladin, S.T. Minakov, S.I. Kozlenko, Ū.A. Petrov, *Istoriâ Rossii. XX vek...*, s. 261; N.V. Zagladin, N.A. Simoniâ, *Istoriâ Rossii i mira v XX – načale XXI veka...*, s. 385.

zaostrenia się stosunków narodowych oraz dążeń do ich niezależności. Na problemy gospodarcze nałożyły się kwestie polityczne, co w konsekwencji doprowadziło do rozpadu Związku Radzieckiego.

Problem wyjścia z kryzysu był jednym z nadrzędnych zadań nowego państwa – Federacji Rosyjskiej. Reformę zapoczątkowało odejście od państwowej regulacji cen, a także zminimalizowanie ograniczeń w prywatnych przedsiębiorstwach i w handlu. W 1992 r. obywatele otrzymali czek, tzw. vouchery, pozwalające im na zakup akcji przedsiębiorstw¹⁰⁰. Zakładano, że prywatyzacja doprowadzi do ukształtowania się nowej grupy przedsiębiorców, zainteresowanych ekonomią, a wolna konkurencja stworzy bodźce do przyspieszenia i modernizacji rosyjskiej gospodarki.

Podsumowanie

Współczesna edukacja historyczna w Rosji ma charakter spiralnego układu treści kształcenia. Uczniowie w klasach młodszych pozyskują wiedzę na określony temat, by w klasach starszych, nie tracąc z pola widzenia głównego problemu, stopniowo wzbogacić zakres dotychczasowych informacji oraz pogłębić ich treść. Podręczniki szkolne piszą z reguły pracownicy naukowi, przy współpracy z nauczycielami.

W niniejszym artykule zostało zaprezentowane autorskie podejście do narracji historycznej dziejów jednego z państw europejskich. Z ogromu treści, zawartych w podręcznikach, wybrano tylko wątek społeczno-gospodarczy. Prześladowano dzieje Rosji nie z punktu widzenia stosunków politycznych, ale stosunków społecznych, wynikających z podziału pracy na przestrzeni wieków. Jednocześnie wykazano, iż te miały pośredni wpływ na zmiany ustrojowe tego państwa.

Autorzy współczesnych rosyjskich podręczników szkolnych do historii, w większym lub mniejszym stopniu, starają się naświetlić uczniom ewolucję stosunków społecznych, wynikających z pozycji majątkowej. Sporo miejsca w podręcznikach do „Historii Rosji” poświęcono warunkom życia i pracy społeczności ruskiej i rosyjskiej. Przypominamy, iż naszym celem nie było rozstrzygnięcie kwestii doszukiwania się źródeł początków państwowości rosyjskiej. Przybliżenie stosunków społecznych w dawnej Rusi (na zasadzie porównawczej) pozwoliło na wykazanie ewo-

lucji struktury społecznej oraz rozwoju gospodarki rolnej i manufakturowej w Rosji carskiej. Brak reform i bazowanie na stosunkach feudalnych przyczyniły się w XIX w. do zapóźnienia gospodarki rosyjskiej. Z kolei centralizacja w zarządzaniu planowym w Związku Radzieckim doprowadziła do zahamowania rolnictwa, a także rozwoju przemysłu ciężkiego i wydobywczego kosztem pracy i wyrzeczeń całego społeczeństwa. Przed Federacją Rosyjską na progu XXI w. stoją nowe wyzwania gospodarcze i społeczne...

dr Teresa Maresz – adiunkt, wicedyrektor Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych UKW (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy). Zainteresowania i problemy badawcze: stosunki polsko-rosyjskie i polsko-ukraińskie, analiza porównawcza podręczników do historii (polskich, białoruskich, rosyjskich, ukraińskich), reforma oświaty w Polsce oraz w państwach z nią sąsiadujących, regionalizm, źródła historyczne w edukacji historycznej, nauczanie historii wspomagane komputerem. Autorka licznych publikacji naukowych i dydaktycznych, kilku zbiorów wypisów źródłowych opracowanych na potrzeby edukacji szkolnej, kilkunastu prac zwartych, w tym na temat stosunków polsko-rosyjskich w podręcznikach szkolnych, waleń edukacyjnych źródeł historycznych, edukacji terenowej; ponad 70 artykułów na temat stosunków polsko-rosyjskich i polsko-ukraińskich (ich prezentacja w podręcznikach szkolnych), regionalizmu, źródeł w edukacji historycznej, nauczania historii wspomagane komputerem.

e-mail: teresamarez@ukw.edu.pl

¹⁰⁰ N.V. Zagladin, S.T. Minakov, S.I. Kozlenko, Ū.A. Petrov, *Istoriâ Rossii. XX vek...*, s. 281.